

HYPERICUM 14, oktober 2016

Over de eerste vondst van Heggenvogelmuur (*Stellaria neglecta* WEIHE) in Twente.

J.W. Bielen

Inleiding

Op 17 april 2014 vonden Jelle Hofstra en ik in een bosje bij de Ruchenbergerbeek een populatie van Heggenvogelmuur (*Stellaria neglecta*). De eerste waarneming van deze soort in Twente. Het was een gelukkige bijvangst want we waren, in verband met het Floronproject Zwartblauwe rapunzel (*Phyteuma spicatum* subsp. *nigrum*), op zoek naar een populatie daarvan. In dat bosje had ik deze in 2004 voor het laatst gezien. De plek was ons al langer bekend dankzij een onderzoek van Eddy Weeda uit 1979 (WEEDA, 1980a). Een weggetje tot vlakbij de groeiplaats, leek op de kaart de kortste en makkelijkste route. Het weggetje leidde eerst langs een woonhuis dat net werd verbouwd. We kregen een groet terug van de bouwvakkers daar en liepen door naar het volgende huis. Daar sloot een hoog hek de weg af. Een waarschuwing op een bord met een daarop afgebeelde dreigende hond deed ons hier van klimen/of omloopplannen aan deze kant afzien. Uiteindelijk lukte het ons vanuit Duitsland in het bosje te komen via een diepe en steile greppel langs de weg van Gronau naar Gildehaus, iets ten noorden van de beek op een plaats met niet al te veel bramen. De brandnetels waren gelukkig nog niet uitgegroeid. Al snel kwamen we op een wat rommelige, enigszins ruderaal plek Heggenvogelmuur

Stellaria neglecta habitus (foto JELLE HOFSTRA)

tegen. We twijfelden nog wel of we al op Nederlands grondgebied waren. Later bleek dat de soort ook nog op een paar plaatsen verder stroomafwaarts langs de beek voorkomt tot net om een haakse bocht die deze maakt. Heggenvogelmuur staat hier op ongeveer 150 m van de Nederlands-Duitse grens.

Onder de naam Goorbach stroomt de beek aan de Duitse kant naar Nederland en passeert de grens ruim een km ten zuidwesten van het drielandenpunt. De drie landen zijn Nedersachsen, Westfalen en Nederland. De naam van de beek verandert in Ruhembergerbeek na het passeren van de grens. Op de terugweg naar de auto zijn we nog even gaan kijken bij de Goorbach. Daar zagen we al snel een plek, met Heggenvogelmuur prachtig in bloei van wel vijf meter in doorsnee, en onder minder gestoorde omstandigheden dan aan de Nederlandse kant.

Ik had al enigszins verwacht dat de soort eens ergens in Twente zou opduiken door mijn ervaringen met Heggenvogelmuur in naburig Westfalen en bestudering van de verspreidingsatlassen van onze oosterburen. Dat ik zelf bij de eerste vondst betrokken zou zijn, was echter wel een grote verrassing. Vandaar onderstaand relaas van mijn eerdere ontmoetingen met Heggenvogelmuur.

Mijn eerdere ontmoetingen met Heggenvogelmuur

Rond 1980 zag ik, tijdens een wandeling in Zuid-Limburg in gezelschap van Pieter Stolwijk, Heggenvogelmuur voor het eerst. De plant groeide daar tegen een heg en viel mij daar op door zijn lange stengels. Pieter herinnerde zich iets van het bestaan van een ondersoort van Vogelmuur (*Stellaria media*). Na raadplegen van de flora (Van Ooststroom, 1977) kwamen we uit op *Stellaria media* subsp. *neglecta*. Een ondersoort dus van een zeer triviaal onkruid.¹

Voor mij toen niet bijster interessant; voor veel andere floristen was dat kennelijk ook zo. In 1977 was de verspreiding in Nederland nog onvoldoende bekend (VAN OOSTSTROOM, 1977).

In 1980 wordt Heggenvogelmuur van slechts 8 atlasblokken gemeld en is daarmee een zeer zeldzame plant (WEEDA, 1980b). Ook in een aantal door mij toen gebruikte buitenlandse flora's was het een Kleinart (RAUH, W. & K. SENGHAS, 1968) of ondersoort (OBERDORFER, E., 1970) of werd zelfs helemaal niet vermeld (BINZ, A. & A. BECHERER (1968, 1976). Heggenvogelmuur wordt al wel als aparte soort opgenomen door CHATER & HEYWOOD in de Flora Europaea (TUTIN, 1964).

Ik kwam Heggenvogelmuur voor de tweede maal tegen op 23-4-1993 toen ik samen met Rudolf Luiken de Buchenberg bij Burgsteinfurt bezocht. Wij zagen vanuit de rijdende (!) auto in de berm van een weggetje aan de westkant van de berg (in Viertelquadrant 3810/31) opvallende, witte bloemen². Rudolf wist ook niet welke plant het zou kunnen zijn. Hoewel we nog niet bij ons doel waren besloten we even uit te stappen om de planten van dichtbij te gaan bekijken. Het bleek

¹ Tijdens het schrijven van dit verhaal merkte ik pas dat de determinatie destijds een beetje slordig werd uitgevoerd. Door de voetnoot te negeren misten wij de addenda achterin de flora. Hierin staat dat volgens recent onderzoek de ondersoorten van *Stellaria media* beter als soorten kunnen worden opgevat. Ze heten dan *Stellaria neglecta* WEIHE, *Stellaria media* (L.) VILL. en *Stellaria pallida* (DUMORT.) PIRÉ.

² In de Duitse verspreidingsatlassen is de Duitse Topografische Karte de basis voor het karteringsnet. De nummers van de kaartbladen bestaan uit vier cijfers. Elk kaartblad wordt in sommige atlassen weer in vier Quadranten (vijfde cijfer) verdeeld en ook kan elk Quadrant weer in vieren verdeeld worden tot vier Viertelquadranten (zesde cijfer).

Heggenvogelmuur te zijn. De bloemen waren groot, stonden die ochtend wagenwijd open en vrijwel alle onderzochte bloemen bezaten 10 meeldraden. Mijn enthousiasme voor de vondst was nu wel groot, vooral omdat de planten hier zo goed herkenbaar waren en op een slechts gering gestoorde bodem stonden. De ondersoort was inmiddels tot soort gepromoveerd in de eerste door Ruud van der Meijden (MEIJDEN, 1983) verzorgde uitgave van de Heukels'. Van der Meijden vermeldt in een opmerking in kleine letters dat *Stellaria media* (Vogelmuur), *Stellaria neglecta* (Heggenvogelmuur) en *Stellaria pallida* (Duinvogelmuur) weliswaar enige overlap in kenmerken vertonen maar geen bastaarden vormen en verwijst daarvoor naar een artikel van SCHOLTE (1978). In veel flora's van Europa waren de ondersoorten inmiddels ook soorten geworden, bijvoorbeeld (HESS, 1976, BINZ, A. & C. HEITZ, 1990). Dat de verspreiding in Westfalen totaal niet bekend was in die tijd blijkt uit de, door Twentse floristen nogal eens geraadpleegde, Flora Westfalens van RUNGE (1972). Deze auteur weet slechts waarnemingen te citeren uit andere flora's uit de omgeving van Osnabrück (KOCH, 1958) en Bielefeld (KOPPE, 1959). De later nog verschenen aanvullingen op de uitgave van 1972 (RUNGE, 1979, 1986, 1989, 1994) heb ik helaas niet kunnen raadplegen. Controle van onze waarneming met de Atlas van HAEUPLER, H. & P. SCHÖNFELDER (1988) leverde geen resultaat omdat daarin, "vanwege determinatieproblemen", Heggenvogelmuur en Vogelmuur nog worden samengenomen.

Stellaria neglecta detail bloem (foto JELLE HOFSTRA)

Bij excursies naar de Buchenberg in hetzelfde jaar en een jaar later, o.a. van de FWT (Floristische Werkgroep Twente) op 28 mei 1994, werd Heggenvogelmuur ook op enige plaatsen in Viertelquadrant 3810/32 gevonden (BIELEN, 1995). In Nederland wordt Heggenvogelmuur vrijwel uitsluitend in beek- en rivierdalen aangetroffen. Aan de westzijde van de Buchenberg stroomt de Steinfurter Aa, waar ik de soort met Rudolf ook al had gezien. Dit riviertje mondt uit in de Vecht. Het leek mij niet onmogelijk dat ze meer naar het noorden in het dal van de Vecht aanwezig zou kunnen zijn.

En inderdaad, in de Atlas van de Grafschaft Bentheim (LENSKI, 1990) wordt ze net ten zuiden van Nordhorn aangegeven voor het Viertelquadrant 3508/43 waar de Vecht doorstroomt.

Ik bezocht de Buchenberg opnieuw in 2012 en nu met Jelle. We vonden Heggenvogelmuur op verscheidene plaatsen onder meer in een wegberm in Viertelquadrant 3810/32. Een enkele maal zagen we Heggenvogelmuur en Vogelmuur door elkaar groeien. Mijn interesse werd weer aangewakkerd en ik raadpleegde recent verschenen literatuur. De standplaatsen op de Buchenberg en in het dal van de Steinfurter Aa voldeden aan de beschrijving van NILSSON (2001): "Heggenvogelmuur groeit op humusrijke iets vochtige grond, gewoonlijk in de halfschaduw en is vooral in loofbossen te vinden aan bosranden en langs paden en ook in lichte bossen en struwelen in beekdalen. De soort groeit ook wel in ruderaal bermen samen met andere ruigtesoorten, maar is daar veel minder afhankelijk van dan Vogelmuur."

In de BRD bewees het verschijnen van diverse verspreidingsatlassen dat daar de plantenkartering inmiddels ook flink was aangepakt. In de Atlas van Westfalen (HAEUPLER, 2003) is 3810/3 het meest noordwestelijke Quadrant waar de soort voor wordt aangegeven. Het is niet geheel onmogelijk dat dit de FWT-waarnemingen zijn, die toen door mij aan het karteringsproject zijn doorgegeven. In de Verbreitungsatlas Deutschlands (BETTINGER, 2013) wordt als meest noordwestelijk kaartblad 3508 (Nordhorn) genoemd al bekend door LENSKI (1990). Maar hier is kaartblad 3608 (Bentheim) er nog bij gekomen. Dit blad bestrijkt voor een groot deel gebied in Nederland. Het leek mij toen niet onwaarschijnlijk dat Heggenvogelmuur ooit nog eens Twente aangetroffen zou kunnen worden. De door ons vastgestelde groeiplaats bij de Goorbach net aan de andere kant van de grens ligt in het meest noordwestelijke deel van Westfalen bij Gronau in Viertelquadrant 3708/32 en is niet in Verbreitungsatlas (BETTINGER, 2013) aangegeven.

De huidige groeiplaatsen in Nederland

Het areaal van Heggenvogelmuur is in Nederland beperkt tot het Zuid-Limburgse district en de grenszone van het Fluviale met het Subcentreupe district. Inmiddels is zij vanaf 1990 van ongeveer 30 atlasblokken in Nederlands bekend. In de voortreffelijke verspreidingsatlas van Oost-Gelderland (LINDE & VAN DEN BERG (2003) wordt de toename van het aantal hokken in dat gebied toegeschreven aan gericht zoeken op de "geschikte" plaatsen. Van geschikte plaatsen in Twente kon (en kan) ik me niet goed een voorstelling maken. Ik kon dit advies dus niet opvolgen.

In STORTELDER & *al.* (1999) wordt Heggenvogelmuur niet genoemd in de tabellen wegens haar in Nederland geringe voorkomen, veroorzaakt door haar zeldzaamheid, haar vroege afsterven in de lente, en de gelijkenis met Vogelmuur. Jelle en ik waren daar niet van op de hoogte en we hadden daarom geen opname gemaakt. Van een foto van Jelle van de plek waar we Heggenvogelmuur voor het eerst tegen kwamen, konden we later aflezen dat er verder nog stonden: Look-zonder-look (*Alliaria petiolata*), Zevenblad (*Aegopodium podagraria*), Kleefkruid (*Galium aparine*), Witte dovenetel (*Lamium album*), Grote brandnetel (*Urtica dioica*), Hondsdraf (*Glechoma hederacea*), Kropaar (*Dactylis glomerata*), Gewone braam (*Rubus fruticosus*), Spaanse aak (*Acer campestre*). Uit deze soortencombinatie kunnen we afleiden dat Heggenvogelmuur optrad in een begroeiing die overeenkomt met het Verbond van Look-zonder-look (*Galio-alliarion*). Dit is in overeenstemming met de opvattingen in STORTELDER & *al.* (1999) en OBERDORFER (2001).

Het schrijven van dit artikel werd uitgesteld tot we wel een vegetatieopname (tabel 1) tot onze beschikking zouden hebben.

Tabel 1

Auteur:	Bielen, J.W. en Hofstra, J.J.
Locatie:	Op de oever van de Ruhenbergerbeek, op een open plek ontstaan als gevolg van kaalkap
Syntaxon:	Alliario-Chaerophylletum temuli
X-coördinaat:	269.113
Y-coördinaat:	473.095
Datum:	19-5-2016
Oppervlakte (m ²):	3
Bedekking (%):	90
Gemiddelde hoogte kruidlaag (cm):	12
Maximale hoogte kruidlaag (cm):	50
Heggenvogelmuur (<i>Stellaria neglecta</i>)	3.2
Klimopereprijs (<i>Veronica hederifolia</i>)	3.2
Kleefkruid (<i>Galium aparine</i>)	2.1
Reuzenbalsemien (<i>Impatiens glandulifera</i>)	2.1
Ruw beemdgras (<i>Poa trivialis</i>)	1.2
Hondsdrif (<i>Glechoma hederacea</i>)	1.1
Zevenblad (<i>Aegopodium podagraria</i>)	+1
Look-zonder-look (<i>Alliaria petiolata</i>)	+1
Grote brandnetel (<i>Urtica dioica</i>)	+1
Dolle kervel (<i>Chaerophyllum temulum</i>)	r
Hop (<i>Humulus lupulus</i>)	r

Bovendien wilden we nagaan of het een enigszins permanente groeiplaats was. In 2015 kwam het er niet van. In 2016 was Heggenvogelmuur op 28 april nog onvindbaar door het koude voorjaar, terwijl zij in 2014 al volop aanwezig was op 17 april. Bij ons volgende bezoek op 19 mei 2016 was Heggenvogelmuur rijkelijk in bloei aanwezig op de nogal gestoorde beekwal en er kon een opname gemaakt worden (opname 1). Deze opname, die op associatieniveau kan worden benoemd hoort tot de Associatie van Look-zonder-Look en Dolle kervel (*Alliario-Chaerophylletum temuli*). Op de iets minder gestoorde groeiplaats waar we de soort in 2014 het eerst tegen kwamen, ontbrak ze nu.

Slot

Heggenvogelmuur is een eenjarige voorjaarsbloeier met een klein aantal stengels die tot 80 cm lang kunnen worden. Volgens NILSSON (2001) staan zij min of meer rechtop (zijn nooit liggend) en zijn hoofdzakelijk vertakt in het bovenste deel. Wij constateerden daarentegen dat het onderste deel van de stengel steeds liggend was maar niet wortelend en slechts het bovenste deel met de bloeiwijze opgericht. Door de relatief grote kroonbladen, die meestal iets langer zijn dan de kelkbladen en de naar buiten gebogen, duidelijk teruggeslagen vruchtstelen is de plant in het veld redelijk gemakkelijk al op enige afstand te ontdekken. De vruchtstelen zijn veel langer dan de kelk. Bij beschouwing van dichtbij vallen de tien meeldraden met purperrode (wanneer ongeopend) helmknoppen op. De afmetingen van de rijpe zaden maken het onderscheid met Vogelmuur en Duinvogelmuur ook goed mogelijk. De zaden ontkiemen reeds in de herfst (winterannuel). Bij het verzamelen van deze soort is het belangrijk de plant direct nog in het veld "plat" te leggen en zo

snel mogelijk goed te drogen. Alleen dan heb je kans dat de plant met zijn volledige kenmerken in het herbarium belandt. Zijn de planten uitgebloeid dan kun je nog proberen zaden te verzamelen. Een uitgebreide bespreking van de verschillen en overeenkomsten tussen de drie taxa Vogelmuur, Heggenvogelmuur en Duinvogelmuur van NILSSON (2001) staat in de Flora Nordica Volume 2, JONSELL (ed.) (2001). De kenmerken van deze drie zijn nogal variabel en vertonen vrij veel overlap. In Scandinavië zijn de drie door steriliteitsbarrières van elkaar gescheiden (PETERSON, 1936). Door een combinatie van morfologische factoren is vrijwel elk plant in deze groep op soort te determineren. Rond de Middellandse Zee is de morfologische variatie groter (SCHOLTE 1978, TISON 2014). Dat de determinatieproblemen eigenlijk niet zo groot zijn bij bloeiende Heggenvogelmuur blijkt uit mijn eigen ervaring en wordt ook al beschreven door WEEDA & al. (1985): "Voor wie haar eenmaal goed heeft bekeken, is zij een onmiskenbare bijzonder sierlijke verschijning". De Ruhembergerbeek is een zijbeek van de Dinkel en vormt een onderdeel van het Natura 2000-gebied Dinkelland. Tijdens onze bezoeken aan het bosje bij de Ruhembergerbeek werden nog enige plantensoorten ontdekt, die van belang zijn voor dit Natura 2000-gebied. We zullen daarover berichten in een aparte publicatie. Door gebrek aan gegevens uit het verleden valt niet te zeggen hoelang de populatie aan Goorbach en Ruhembergerbeek al aanwezig is. De beperkte bloeitijd, de gelijkenis met Vogelmuur en de geringe belangstelling voor deze soort maakten de kans van aantreffen van een populatie klein. Het bosje aan de Nederlandse kant is moeilijk te bereiken en is daarom weinig door floristen bezocht. Deze nieuw ontdekte groeiplaats sluit niet aan bij de andere gebieden in Nederland waar de soort voorkomt, maar zou eerder aan kunnen sluiten bij een deelareaal in Westfalen. Er zijn echter nog grote hiaten tussen de groeiplaatsen die hier nu bekend zijn.

Grote dank ben ik verschuldigd aan Jelle Hofstra voor zijn hulp in het veld, de hulp bij het maken van de opname, het verstrekken van de foto en het kritisch doorlezen van deze tekst.

Literatuur

- BETTINGER, A., K.P. BUTTLER, S. CASPARI, J. KLOTZ, R. MAY & D. METZING (ed.) 2013. Verbreitungsatlas der Farn- und Blütenpflanzen Deutschlands.
- BIELN, J.W., 1995. De Buchenberg. [Nieuwsbrief FLORON-FWT 12: 6-8](#).
- BINZ, A. & A. BECHERER 1968. Schul- und Exkursionsflora für die Schweiz.
- BINZ, A. & A. BECHERER 1976. Schul- und Exkursionsflora für die Schweiz.
- BINZ, A. & C. HEITZ 1990. Schul- und Exkursionsflora für die Schweiz.
- HAEUPLER, H. & P. SCHÖNFELDER 1988. Atlas der Farn- und Blütenpflanzen in der Bundesrepublik Deutschland.
- HAEUPLER, H., A. JAGEL & W. SCHUMACHER 2003. Verbreitungsatlas der Farn- und Blütenpflanzen in Nordrhein-Westfalen.
- HESS, H.E., E. LANDOLT & R. HIRZEL 1976. Flora der Schweiz 1.
- KOCH, K., 1958. Flora des Regierungsbezirks Osnabrück.
- KOPPE, F., 1959. Die Gefäßpflanzen von Bielefeld und Umgebung.
- LENSKI, H., 1990. Farn- und Blütenpflanzen des Landkreises Grafschaft.
- LINDE, B. TE, & L.-J. VAN DEN BERG 2003. Atlas van de Flora van Oost-Gelderland.
- MEIJDEN, R. VAN DER, E.J. WEEDA, F.A.C.B. ADEMA & G.J. JONCHEERE 1983. Flora van Nederland.
- NILSSON, Ö., in JONSELL (ed.) 2001. Flora Nordica Volume 2: *Chenopodiaceae* to *Fumariaceae*.
- OBERDORFER, E., 1970. Pflanzensoziologische Exkursionsflora für Süddeutschland und die angrenzende Gebiete.

- OBERDORFER, E., 2001. Pflanzensoziologische Exkursionsflora für Deutschland und angrenzende Gebiete.
- OOSTSTROOM, S.J. VAN, 1977. Heukels' Flora van Nederland.
- PETERSON, D., 1936. Stellaria-Studiën. Zur Zytologie, Genetik, Ökologie und Systematik der Gattung *Stellaria*, insbesondere der media-Gruppe. Bot. Not. 1936: 281-419.
- RAUH, W. & K. SENGHAS 1968. SCHMEIL-FITSCHEN: Flora von Deutschland und seinen angrenzenden Gebieten.
- RUNGE, F., 1972. Die Flora Westfalens.
- RUNGE, F., 1979, 1986, 1989, 1994. Neue Beiträge zur Flora Westfalens I, II, III, IV. Natur und Heimat: 39, 46, 49, 54.
- SCHOLTE, G.A.M., 1978. Biosystematic studies in the collective species *Stellaria media* (L.) VILL. I-II. Proc. Kon. Nederl. Akad. Wetensch. C 81: 442-456, 457-465.
- STORTELDER, A.F.H., J.H.J. SCHAMINÉE & P.W.F.M. HOMMEL 1999. De vegetatie van Nederland 5: Ruigten, struwelen, bossen.
- TISON, J.-M. & B. DE FOUCAULT 2014. Flora Gallica. Flore de France.
- TUTIN, T.G., V.H. HEYWOOD, N.A. BURGESS, D.H. VALENTINE, S.M. WALTERS & D.A. WEBB 1964. Flora Europaea Vol 1.
- WEEDA, E.J., 1980a. Rapport over het voorkomen van de Zwarte rapunzel (*Phyteuma nigrum*) in Zuid-Twente. Intern rapport Rijksherbarium.
- WEEDA, E.J., 1980b in MENNEMA, J., A.J. QUENÉ-BOTERENBROOD & C.L. PLATE 1980. Atlas van de Nederlandse flora 1. Uitgestorven en zeer zeldzame planten.
- WEEDA, E.J., R. WESTRA, CH. WESTRA & T. WESTRA 1985. Nederlandse oecologische flora, wilde planten en hun relaties 1.
-
-